ڊاڪٽر سجاد رئيسي / ڊاڪٽر عنايت الله ڀٽي

گلگت بلتستان ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ قديم سنڌي قبيلن جا اهڃاڻ
Sindhi Language and Sindhi Tribes in Gilgit Balistan

Abstract*:*

This colossal research work scrutinizes the resemblance in Sindhi nation and people of Gilgit-Baltistan at different aspects such as culture, language and civilization. Moreover this research work shows the glimpses of the clan of people of Sindh and Gilgit-Baltistan are the same by seeing their similarities in language, culture, traditions and civilizations. Basically all these nations are the production of the great Indus Valley Civilization their origin is almost the same. Most of the civilizations of Pakistan that get distinct recognition in the present time they all emerged from the one that is Indus Civilizations. Such as Shena and Srikigot separate identity in the present time. If someone shed ample light on the geographical locations which have a lot of influence on the nation Gilgit-Baltistan is the last area of Northern part of Pakistan and Sindh is the last western part region of Pakistan. By keeping in view that most of the people there have the same culture which links the Sindh. It is said that the tribal people are aggressive, the people who are living in the lower part of Kashmir are peaceful and do not fight like the people of Sindh who are preachers of love and peace which kept the Sindhi civilization in Gilgit-Baltistan. There are certain other resemblances of words in different dialects between Sheena and Sindhi language which reflects that both languages could get born from the same languages. The resemblance of words further adds that Gilgit-Baltistan has also the relation of modern Sindh as well. This tremendous work will also open the doors of modern research to show the relations of modern Sindh and Gilgit-Baltistan.

تعارف: گلگت بلتستان ۾ مختلف قومون ۽ قبيلا آباد آهن، انهن ۾ ڪجھ سنڌي قبيلا پڻ ڪوٺجن ٿا. ڪن تاريخدانن تہ انهن علائقن جي ماڻهن کي ’سنڌ جون ماڻهون‘ قرار ڏنو آهي.

گلگت بلتستان ٻن ڊويزنن ۽ ڏهن ضلعن تي مشتمل هڪ آفت سٽيل علائقو آهي. جنهن کي ماضيءَ ۾ اترئين علائقي طور سڃاتو ويندو هو. هن وقت گلگت

بلتستان هن ملڪ جو اُتر اوڀرائون، پنجون صوبو ليکيو وڃي ٿو. پاڪستان جي اڳوڻي صدر آصف علي زرداري سن 2009ع ۾ هڪ صدارتي فرمان تحت،هن علائقي جي عوام جي پراڻي مطالبي کي مڃيندي ان کي ’گلگت بلتستان‘ جو سرڪاري نالو ڏنو ويو.

گلگت صدين کان وٺي هڪ قديم واپاري شهر رهيو آهي، هي تمام قديم دور کان وٺي سنڌو-ريشم واپاري واٽ (شاهراه ريشم) تي موجود هئڻ جي ڪري تمام اهميت جوڳو ماڳ رهيو آهي. بلتستان، لداخ جي هڪ اُتاهين جابلو پوٽي تي موجود آهي، جتي ڪارن ڏونگرن سان گڏ قراقرم جي ڪي. ٽُو واري 8611 ميٽر اُوچي چوٽي ڪر کنيو بيٺي آهي. 1800 ميلن / 2897 ڪلو ميٽر ڊگهي سنڌو ندي اتر-اولهه کان لداخ ۽ بلتستان مان ڏاکڻي قراقرم جابلو سلسلي مان گلت ۾ داخل ٿيندي آهي، جتي تي نديون: شيوڪ، شيگار ۽ گلگت تمام گهٽي پاٽي جي اوت سان سنڌو نديءَ سان اچي ميڙاءُ ڪنديون آهن. سنڌو نديءَ جو ڪالاباغ کان سمنڊ تائين وارو سفر 950 ميل / 1529 ڪلو ميٽر ۾ موجوده سنڌ مان 300 ميل / 483 ڪلو ميٽر آهي. ان ريت سنڌو نديءَ جو جابلو پنڌ 850 ميل / 1368 ڪلوميٽر وڃي بيهندو. هن اتهاسڪ نديءَ جتي ڪٿي سنڌو ماٿريون جوڙيون ۽ سنڌو سڀيتا جي وڏي پوک راهپ ڪئي.

گلت-بلتستان شاهراه ريشم سان لاڳاپيل علائقو آهي. هتان جي ماٺهن جو چين سان واپاري وهنوار وڏيڪ نظر اچي ٿو. شاهراهِ ريشم جهڙو بهترين رستو اچ وڃ لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو. چين جي ’سست چوڪي‘ 14 ڪلاڪ جي مسافريءَ تي ۽ راولپنڊي هتان کان 18 ڪلاڪن جي مسافري تي آهي. هي هڪ قديم تجارتي رستو رهيو آهي. گلگت سنڌو نديءَ جي پارتو ندي آهي. گلگت بلتستان واري جُوءِ ۾ مختلف قبيلا آباد آهن، جن ۾ شين، يشڪن، بلتي، سيد، ڪشميري، پٺاڻ ۽ گجر ذڪر لائق آهن. ’شين ۽ يشڪن‘ گلگت بلتستان جون قديم قومون آهن. ان جي اصل نسل (Origen) بابت تاريخدانن ۾ وڏو اختلاف ڏنو ويو آهي. پيشي جي لحاظ کان انهن قديم قبيلن کي چئن ذاتين ۾ ورهايو ويو آهي. عام طرح سان اهو مشهور آهي ته ’شين‘ سرپرستي ۽ رهنمائي ڪندڙ قبيلو ؛ ’يشڪن‘ حڪومت ۽ سياست ڪندڙ قبيلو؛ ’ڪشميري‘ نوڪري چاڪري جهڙي ڪرت سان لاڳاپيل؛ ۽ ’ڊوم‘ دهل وڄائيندڙ ۽ راند تماشو ڪندڙ ذات ليکجي ٿي. (’ڊوم‘تمام قديم نرت ڪلا سان واڳيل قبيلو رهيو آهي، سڄي نڊي ڪنڊ ۾ اها جاتي موجود آهي. هي شادين ۽ خوشيءَ جي ڪاڄن ۾ ڪرتب ڏيکاريندا ۽ نچندا ڳائيندا آهن)

تاريخ ۾ انهيءَ ورهاست جو ڪو بہ اعتبار جوڳو حوالو نٿو ملي. جيتوڻيڪ ائين محسوس ٿو ٿئي جڻ تہ ماضيءَ ۾ گلگت بلتستان ۾ هندن جي حڪومت گهٽي رهي آهي ۽ هندن ۾ بہ چئن ذاتين جو ذاتين جو نظريو ملي ٿو. ائين ٿي سگهي ٿو تہ هتان جي مسلمانن ان نظريي کي هندن کان مشابهت ۾ ورتو هجي. ٻي صورت ۾ اونچ ۽ نيچ جو اهڙو ڪو معيار هتي نٿو ملي. گلگت بلتستان جي پراڻي تاريخ ۾ هتان جي آڳاٽين قومن تي تحقيق ڪئي وڃي تہ ان معاملي جو ڪو نتيجو ضرور ملي سگهندو.

شين لوڪ ۽ شور سيني ٻولي: هڪ پختو اندازو اهو آهي تہ 'شين لوڪ' اهي آهن جيڪي 'شورسيني' ٻولي ڳالهائيندا هئا. اِها ٻولي سڄي سنڌو ماٿر جي هڪ وڏي ٻولي رهي آهي. اڄوڪي پنجاب، راجپوتانا، گجرات ۽ لاڙ جي ٻوليءَ ۾ هن جو ٻڻ موجود آهي.

ايم.ايچ پنهور پنهنجي مقالي 'سنڌ جون ٻوليون' ۾ مختلف عالمن پاران سنڌي ٻوليءَ بابت هن ريت بيان ڪيو آهي:

> "ٽرمپ (1872ع) ۽ ڀيرومل (1941ع) تائين جي عالمن جو خيال آهي تہ سنڌي ٻولي 'وراچڊ' مان نڪتي آهي، جيڪا سنسڪرت، پراڪرت، پالي، شور سيني کان ٿيندي وراچڊ مان ڦري يارهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي صورت ورتائين " (1)

گلگت بلتستان ۾ جيتريون بہ قديم قومون آهن. انهن جي پوئين تاريخ بابت تاريخدانن ۾ اختلاف ملي ٿو. ڪجهہ تاريخدانن کين آريائي نسل چيو تہ ڪن منگوليائي، ايراني ، ترڪي ۽ ڪوهستاني نسل قرار ڏنو آهي. پر انهن دعوائن تي اعتبار جوڳا حوالا ڏيڻ کان سڀ قاصر نظر ٿا اچن. اهڙي طرح انهي معاملي ۾ ڪجهہ تاريخدانن گلگت جي پراڻين قومن کي 'اقوام سنڌ' جو نالو بہ ڏين ٿا. نہ فقط اهو پر گلگت بلتستان جي ڪجهہ ماٿرين کي 'سنڌو وادي' جو نالو ڏنو ويو آهي.

ڪتاب 'سنڌوءَ جو سلطنتون ۾ ايلائيسر البينا لکي ٿي تہ:

> "اها ندي (سنڌو) ماٿرين ۽ تهذيبن کي جنم ڏيندي رهي آهي."(2)

هن نديءَ جي جابلو لام ۽ ميداني علائقن جي لام ۾ مختلف تهذيبن ۽ ٻولين جا ورن چٽا نظر ايندا. ان ڪري هن نديءَ جا نالا تبت کان وٺي اصلوڪا ۽ رنگ ورنا آهن. انهيءَ رنگا رنگي هوندي بہ اها منڍ کان 'سنڌو'، 'سنگاڪاباب' ۽ 'شينهڻ' ندي رهي آهي!

اوڻيهين صدي عيسويءَ ۾ گلگت جي رهواسين انگريزن سان ويڙهه ڪئي ته ڪن تاريخدانن انهي ويڙهه جي پسمنظر ۾ اترين علائقن جي ويڙهه جي بجاءِ سنڌو واديءَ جي ويڙهه سان تعبير ڪيو آهي.

ان کان علاوه سنڌ ۽ گلگت بلتستان جي ٻوليءَ ۽ رهڻي ڪهڻيءَ ۾ به گهڻيون هڪجهڙايون نظر اچن ٿيون. انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکندي هي مقالو لکيو ويو آهي.

مالوند لوڪ: 'مال وند' يا 'ڌڻ وند' دور ۾ ماڻهو چراگاهن جي تلاش ۾ ڪٿي کان ڪٿي وڃي نڪتا آهن. ان بابت ڪتاب 'The Races of Afghanistan' ۾ بيلبو ايچ.ڊبليو لکي ٿو ته:

> "جت، ڪٿي ۽ سٽيا، اصل سنڌو ماٿر جا رهاڪو آهن، جيڪي پوءِ هندوڪش جبلن ڏانهن لڏي ويا هئا" هو وڌيڪ لکي ته: "جتن کي هتي گجر سڏيندا آهن" (3)

گلگت بلتستان: هي هڪ مالوند لوڪن جي جُوءِ ۽ هڪ اهم واپاري رستي تي آهي. ان بابت ايم.ايچ پنهور لکي ٿو ته:

> 'سنڪيانگ جو ڪوتان' وارو ماڳ جتي پهرين صدي عيسويءَ ۾ ايران، يونان، چين ۽ هندستان جون تهذيبن اچي ملن ٿيون. اتان ريشم جي پٽ جي تجارت ڪاشغر کان پنيور تائين ٿيندي هئي. ان ڪري هن کي 'سنڌو ريشم رستو' سڏيو ويندو هو." (4)

انگريزن سان مزاحمت: سنڌو ندي ۽ سنڌو سڀيتا جو مکيه گڏ مزاحمت رهيو آهي، سنڌو نديءَ جي ڪناڻي منڍ کان وٺي پڙهبي ته هي هڪ جهونجهار نديءَ جي صورت ۾ جبلن سان سَٽيءَ وانگر جهيڙيندي، ڇيهون ڇيهون ۽ ڇاڙون ڇاڙون ٿي، وري ڪنهن ماڳ تي اچي هڪ وهڪري واري ايڪتا واري صورت اختيار ڪري وهندي رهي. اهو گڏ هن نديءَ جي پاٽيءَ جي ڪري هتي جي لوڪن ۾ اتم نموني موجود آهي.

> "انگريزن پاران گلگت کي ايجنسيءَ جو درجو ڏيڻ، هتان جي آزادي پسند قبيلن کي ڪنهن به صورت ۾ قبول نه هو. انهن کي پنهنجي معاملن ۽ علائقن ۾ ڪنهن به طرح جي مداخلت پسند نه هئي. جڏهن ته برطانوي پاليسي اها هئي ته، انهن علائقن ۾ امن و امان قائم رکڻ سان

گڏوگڏ هتان جي ماڻهن کي ماتحت ۽ قانون جو پابند بڻايو ويجي. اهوئي سبب هو جو 92_1891ع ۾ هنزه نگر ۾ ويڙهه ڇڙڻ کان علاوه 93_1892ع ۾ واديءِ سنڌ ۾ عام بغاوت بلند ٿي. جڏهن تہ برطانوي فوجن انهن ٻنهي معرڪن ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي" (5)

سنڌو ماٿري ۾ عام بغاوت بلند ٿيڻ کان پوءِ چترال ۾ بہ عام حالتون خراب ٿي ويون.

سنڌو تهذيب، داردستان، بلورستان ۽ آريائي_ درد قوم: بنيادي طور گلگت بلتستان جون اهي قومون 'سنڌو تهذيب' (Indus Civilization) جي پيداوار آهن. چاڪاڻ تہ سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب دنيا جي قديم ترين تهذيبن مان هڪ آهي. پاڪستان جون گهڻيون تهذيبون جيڪي هاڻي پنهنجي هڪ الڳ سڃاڻپ رکن ٿيون. انهن جي اصليت ۽ بنياد سنڌ ئي آهي. جنهن ۾ ذڪر لائق سرائيڪي ۽ شينا تهذيبون پڻ آهن. پر اڄ جي دور ۾ اها ڳالهہ عجيب لڳي ٿي تہ 'گلگت' پاڪستان جي اتر جو آخري خطو ۽ موجوده 'سنڌ' پاڪستان جي اولهہ وارو آخري خطو آهي،پر جيڪڏهن انهن ٻنهيءَ جي وچ ۾ تهذيبي ۽ لساني هڪجهڙاين کي ڏٺو وڃي تہ اها ڳالهہ ظاهر ٿئي ٿي تہ هن علائقي جون قديم قومون اهي نہ فقط سنڌي نسل جون آهن، پر هنن سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن کي بہ ڪنهن حد تائين انهن علائقن ۾ زنده رکيو آهي. هتان جي قومن کي اڪثر تاريخدانن 'دردستان' جو نالو بہ ڏنو آهي. مقامي ماڻهو انهيءَ نالي کان واقف نہ آهن. جڏهن تہ قديم تاريخدانن گلگت بلتستان کي قديم قومن جو تعلق انهيءَ نسل سان قرار ڏنو آهي. گلگت جو سڀ کان مشهور دانشور وزير محمد اشرف خان دردستان کي 'وجه تسميه' جو ڄاڻائيندي هن نالي کي گلگت بلتستان قبولڻ کان انڪار ڪيو آهي، هو لکي ٿو:

"1866ع ۾ جي ڊبليو JW لٽنر انهن علائقن جي لاءِ ڀرپور خيال سان 'دردستان' نالو اختيار ڪيو. هن (لٽنر) جا ڏنل دليل ناقص هجڻ سبب ظاهر ٿي چڪو هو تہ گلگت جي حدن ۾ اهڙا ڪي ماڻهو وسن ٿا، جيڪي پنهنجو پاڻ کي درد سڏائيندا هجن. پر بدقسمتيءَ سان انهن جي مغالطا آميز نالن کي بعد جي ڪجهہ تاريخدانن بہ اختيار ڪيو. انهيءَ هوندي بہ ڪجهہ عرصو اڳ انهن غلطين جي نشاندهي اي.جي ڊيورنڊ ڪئي هئي." (6)

ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ ’داردي‘ قوم اُپکنڊ جي اتر –اولهہ وارن جابلو سلسلي ۾ رهندي آئي آهي. اهڙو نالو قومي ۽ ٻوليائي حقيقت ڏانهن تاريخي نشاندهي ڪري ٿو. اوائلي انساني دور ۾ گذر معاش، خوف، فطري هاڃن يا سگهارن قبيلن جي ارهہ زورائين سبب قبيلا ۽ قومون لڏ پلاڻ ڪنديون رهيون آهن. انهن جو ڪو دور متعين ۽ مقرر ڪرڻ هڪ ’پاڻئي‘ وسيلي ئي ممڪن آهي.

”...گلگت بلتستان جا ليکڪ هن نالي کي گلگت بلتستان جي عوام سان منسوب ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهن. جڏهن تہ ڪي اُن بجاءِ هڪ ٻيو نالو ”بلورستان“ ڪثرت سان استعمال ڪندا آهن. وچ ۾ هڪ اهڙو بہ وقت گذريو، جنهن ۾ بلتستان ۽ گلگت ۽ ان جي آس پاس وارن علائقن کي گڏي ’بلورستان‘ بہ چيو ويو هو.“ (7)

موجوده دور ۾ گلگت بلتستان جون ڪجهہ قومپرست پارٽيون، گلگت بلتستان کي ’بلورستان‘ قرار ڏينديون آهن ۽ انهيءَ نالي سان هڪ تحريڪ ’بلورستان نيشنل فرنٽ‘ بہ هلي رهي آهي. پنهنجي لکڻين/رچنائن ذريعي بہ هن نالي کي ترويج ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي. ڪرنل واثق احمد خان ۽ ليفٽيننٽ ڪرنل محمد شوڪت خان جي نگرانيءَ ۾ تہ ماهي رسالو ’بلورستان‘ بہ نڪرندو رهيو آهي. گلگت بلتستان جا تاريخدان ۽ محقق هن نالي کي پنهنجي لاءِ منسوب ڪرڻ کان انڪاري آهن. پر ٻئي پاسي اڪثر تاريخدانن هن نالي کي گلگت بلتستان جي عوام سان منسوب ڪندي لکيو آهي. جڏهن تہ ان جي اصل نسل بابت مختلف خيال موجود آهن. هتي بحث هيٺ آيل ۽ پاڻيو ڪيل ڪليدي لفظ ’سنڌو ماٿري‘، ’دردستان‘، ’بلورستان‘، ’گلگت– بلتستان‘، آريائي ٻڻ رکندڙ درد قوم آهي. دردستان، جي نالي بابت جيترا سبب بيان ڪيا ويا آهن، انهن ۾ هڪ دليل عام آهي تہ پريشاني ۽ مشڪلات سان گڏ گذر بسر ڪرڻ وارا ڀهاڙي علائقن جي ماڻهن کي ’درد‘ ۽ ان علائقي کي ’دردستان‘ چيو ويندو آهي. انڪري اهو بہ ممڪن آهي تہ قديم زماني ۾ غربت جي ڪري سنڌو نديءَ جي ڪناري دربدر ٿي اچڻ وارا هتي آباد ٿيا آهن. بهرحال ’دردستان‘ جي اصليت ڪهڙي آهي، انهي سلسلي ۾ تاريخدانن مختلف وضاحتون پيش ڪيون آهن. گلگت بلتستان جي تاريخ تي مشهور انگريز تاريخدان جان بدلف ’Tribes of the Hindu Kush‘ ۾ ’درد‘ قوم بابت هڪ باب لکيو آهي پر هو بہ ’دردستان‘ جي اصل نسل بابت حتمي ۽ يقيني راءِ ڏيڻ کان قاصر آهي.

ان ڏس ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪتاب ’سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ‘ ۾ داردي قومن ۽ ٻولين بابت لکي ٿو ته:

”هندستان جي اُتر، اولهه وارن پهاڙي لڪن مان به اُتي جي داردي قومن جو ڪشمير کان ملتان تائين رهندڙ ماڻهن سان، اصل- آريائي قرابت توڙي مسلسل هجرت ۽ آمد و رفت سببان تعلق رهيو. (8)

داروي ٻولين ۽ لوڪن جي ڪري داردستان يا ’دُردستان‘ نالو هڪ اندازي طور آيو. داردي لوڪ آڳاٽا شين لوڪ آهن، جيڪي سنڌ ماٿر واسين جا شايد ابا ڏاڏا هئا. هنن جو ڪئپراٽيون جتن، جاٽن ۽ موهن جي دڙي مان لڌل لاشن جي ڪئپراٽين سان ملن ٿيون.

انهيءَ ڏس ۾ ڪالڊو ويل جو خيال هو ته:

”دراوڙ ماڻهن جو واسطو غير آريائي سٽ سان هو ۽ اهي سٿين ڪهول منجهان هئا“ (9)

ٽالمي موجب: ”سنڌ سٿين دور ۾ سنڌ ملتان تائين، ’انڊوسٿيا‘ ليکجڻ ۾ آئي“ پروفيسر محرم خان وگهامل ’سنڌو سٿيا‘ جون حدون ٻڌائيندي لکي ٿو ته:

”سٿين ڪشمير، ڪموج ۽ ڪافرستان تائين چائنجي ويا، سوات کان سمنڊ تائين سڄو ملڪ ’سنڌو سٿيا (Induseylhie) سڏجڻ لڳو.“ (10)

ڊاڪٽر امر سنگهه چوهاڻ پنهنجي ڪتاب ’The Gilgat Agency‘ ۾ دردستان بابت لکي ٿو ته:

”محقق جو خيال آهي ته سنڌو ماٿريءَ ۾ رهڻ وارن مڙني جابلو ماڻهن کي عام طرح سان اهو ئي نالو (دارد) ڏنو ويو آهي. جيڪي گهڻ ويڙهاڪ هئڻ سان گڏوگڏ ميداني ۽ ڪشمير جي هيٺين حصن ۾ رهن ٿا. ان ڳالهه جو اندازو ئي ڪري سگهجي ٿو.

...هي قبيلا پنهنجي موجوده علائقن ۾ مالوند دور ۾ سائي جي سانگي، واپار لاءِ يا اهڙي ڪنهن آپڌا سبب جيئندان ونڻ لاءِ آيا هئا. جڏهن ته ان بابت چٽيون حقيقتون نامعلوم ئي رهنديون. هي واقعا ڪهڙي طرح ظاهر ٿيا انهن جو فقط اندازو ئي ڪري سگهجي ٿو. پر ان جي صحيح ۽ سلسليوار ۽ لاڳيتو ڄاڻڪاري تاريخي واقعن جي دستيابيءَ تي آڌاريل رهندي.“ (11)

اهڙيءَ طرح گلگت بلتستان جي تاريخ جي حوالي سان مشهور ڪتاب ”آئينہ ديامر“ انهن مڙني نظرين کي هڪ هنڌ گڏ ڪيو ويو آهي، پر ڪو بہ هڪ نتيجو هن ڪتاب ۾ بہ نہ ڏنو ويو آهي تہ هي اصطلاح گلگت جي رهواسين لاءِ ڪڏهن کان استعمال هئڻ شروع ٿيو. ڊاڪٽر امر سنگهہ چوهاڻ مطابق:

"هي در اصل مشهور عالم يوناني تاريخدان هيروڊوٽس (Herodotus) جو متعارف ڪيل نالو آهي. جنهن کي انگريزن بہ استعمال ڪيو." (12)

سبب ڪهڙا بہ هجن پر تاريخدانن جي اڪثريت ان ڳالهہ تي متفق آهي تہ گلگت ۾ رهڻ وارين قومن جو تعلق ’درد‘ قوم سان آهي. پر سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ درد قوم کي پنهنجي تاريخ ڪهڙي آهي ۽ اها قوم ڪڏهن ۽ ڪٿان کان هن علائقي ۾ اچي آباد ٿي آهي. جيتوڻيڪ گهڻو ڪري تاريخدانن درد قوم کي ’آريا‘ ڪري ڄاڻايو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب ’سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ‘ ۾ داردي قومن ۽ آرين جي لهہ وچڙ بابت لکي ٿو تہ:

”هندستان جي اتر اولهہ وارن پهاڙي لڪن مان اتي جي داردي قومن جو ڪشمير کان ملتان تائين رهندڙ ماڻهن مان، اصل آريائي قرابت توڙي مسلسل هجرت ۽ آمد رفت سبب تعلق رهيو، جنهنڪري هن سڄي اُتر-اولهہ خطي تي داردي ٻولين جو پڻ اثر پيو. انهيءَ ڪري ڪشميري، ملتاني ۽ سنڌي ٻولين جو رنگ ڍنگ ٻين ’هند-آريائي‘ ٻولين کان نرالو ٿيو ۽ تنهي ٻولين ۾ هڪ بنيادي نسبت پيدا ٿي.“ (13)

ڊاڪٽر امر سنگهہ لکي ٿو:

”جتي (گلگت ۾) هڪ ئي نسل جي مختلف آريائي گروهہ وسن ٿا. هن علائقي ۾ گلگت کان سواءِ استور، بونجي، هنزه، نگر، پنيال، ياسين ۽ سنڌو ماٿريءَ جي آزاد جمهوريتن کان سواءِ گور، داريل، نگر ۽ هندوڪش جي ڏکڻ ۾ واقع علائقو بہ شامل آهي. گلگت جو قديم نالو ”ساگن“ هو. هتي ڪنهن زماني ۾ هندو راجا حڪومت ڪندا هئا. بعد ۾ هي نالو ”گليت“ جي نالي سان سڃاتو پئي ويو. تنهن کان پوءِ سکن ۽ ڊوگرن انهيءَ کي بگاڙي گلگت چوڻ لڳا“ (14)

گولا لفظ سنسڪرت جي لفظ ’گلا‘ (ڪير) جو مخفف آهي. ’گولا‘ لفظ سنسڪرت جي لفظ ’گلا‘ (ڪير) جو مخفف آهي، ’گولو‘ راڄپوت آهن ۽ چوپائي مال تي گذارن ڪندا آهن.

جيمس ٽاڊ ’تاريخ راجستان‘ ۾ لکي ٿو ته:

”يورپ جا گال (Gauls) ۽ ڪيلٽ (Kelts) به سندن شاخون آهن.“ (15)

اڄ به هنديءَ ۾ ڪير واري کي ’گوالا‘ ڪوٺيو ويندو آهي، جنهن جو مطلب ’مال وند‘ به آهي. ’گلگت‘ تي هڪ نظر وجهندا ته سائي ۽ سُرهي سيمن سان ڀرپور مالوند لوڪن جي هڪ فطري چراگاهه نظر ايندي. هيٺ مٿاهين، ڏٺن ۽ نوٽين مرد ۽ عورتون، ٻڍا ۽ ٻار، ڳئون، رڍن ۽ ٻڪرين جا ڌڻ چاريندي پيا نظر ايندا. ان ريت ’گلگت‘ جي تز معنيٰ مالوند لوڪن جي جوءِ آهي، جنهن کي ’گال گوٺ‘ يا ’گال گت‘ ۽ ’گليت‘ وارو لفظ ان جي صحيح مفهوم کي ادا ڪري ٿو.

ڪجهه قديم تاريخدانن ’درد‘ قوم کي غير آريائي قرار ڏنو آهي. پر هي آرين نسل نه آهي ته پوءِ انهن جو منڍ ڪهڙو آهي؟ ان تي تحقيق ڪئي وڃي ته اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته هي غير آريا نسل ڏکڻ سنڌ کان آيل قوم آهي.

”ڏکڻ سنڌ جي مشهور علائقي لاڙ ۾ جهيل يا جهبير قبيلي جا هزارين ماڻهو موجود آهن. بهاول پور ۽ پنجاب ۾ به هن قبيلي جا ماڻهو ملن ٿا. انهن جو پيشو گهڻو ڪري مڇي مارڻ تي هوندو آهي. هي ظالم ۽ بي رحم ماڻهو آهن. جيڪي دردستان کان آيا جن ۾ ڪشمير، گلگت ۽ چترال جا علائقا آهن. دردستان جا ماڻهو غير آريائي آهن“. (16)

تنهنڪري هن قوم کي آريائي نسل تسليم نه ڪيو وڃي ته پوءِ اها ڳالهه به واضح آهي ته ان جو اصل منڍ ۽ بنياد ڏکڻ سنڌ آهي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ’سُر ڪاموڏ‘ داستان ٻئي جو ٻيو بيت ’جهبير‘ ذات جي ماڻهن جو ذڪري ڪري ٿو.

سَمُيون ڳري سينگارُ، راءِ ريجهائڻ آئيون،
جامَ هٿن ۾ جارُ، جهلي جهبيرنِ وچ ۾. (17)

تحقيق انهيءَ ڳالهه جي آهي ته ’دردستان‘ جي رهواسين جو تعلق آريا نسل

سان آهي يا ناهي. انهيءَ هوندي بہ تحقيق طلب ڳالهہ اها آهي تہ اها ’درد‘ قوم ڪٿان
ڪان اچي گلگت ۾ آباد ٿي، اسان جي تحقيق جو بنيادي نُڪتو بہ اهو آهي. هن سلسلي
۾ تاريخدانن قياس آرائيءَ جي بنياد تي مختلف رايا قائم ڪيا آهن پر ڪنهن هڪ
راءِ تي حتمي ۽ يقيني دليل ڏيڻ کان قاصر آهن.

هڪ پانئي / اندازي طور هڪ راءِ اهڙي بہ جڙي آهي، جنهن تي هن محل تائين تاريخدانن گهڻو ڌيان نہ ڏنو آهي. جيئن چيو ويو تہ قديم تحريري مواد ۾ دردستان جي اصليت تي جتي گهڻا نظريا موجود آهن اتي ايترو ضرور جاڻايل آهي تہ دردستان جا قبيلا بہ سنڌو ماٿري سان تعلق رکندا آهن. جيڪڏهن قديم مواد ۾ جائزو ورتو وڃي تہ اها ڳالهہ ظاهر پئي ٿئي تہ گلگت جا قديم قبيلا هندستان جي ڏکڻ کان اتر طرف منتقل ٿيا آهن.

اِهو هڪ چراگاهي دور هو، جنهن ۾ ڇهہ سائي سيمن جي ڳولا ۾ سدائين مالوند لوڪ رهندا هئا. انهيءَ دور ۾ واڌو زرعي اُپت ۽ پسوئن (چوپايو مال) جي ججهائي ڏيتي ليتيءَ واري واپار کي جنم ڏنو. اهي ماڻهو نہ رڳو ڏکڻ کان اُتر پر اوچتي ٿڌ واري دور (Ice Age) سبب اُتر کان ڏکڻ، ويندي اولهہ کان اوير ڏانهن بہ لڏپلاڻ ڪئي اٿن.

> ”اهو عمل اسلام جي هندستان ۾ نافذ ٿيڻ کان ڪتي گهڻو اڳ ۾ ٿيو. اها ڳالهہ بہ غور لائق آهي تہ اتر کان منتقليءَ جي تحريڪ ان ۾ مختلف حالتن جي پيش نظر تي ۽ منتقليءَ جي اها تحريڪ ان جي هم جنس قبيلن جو بين ماٿرين ۾ وڃڻ کان اڳ ۾ پيدا ٿي هئي. هي ان جي ٻڌمت مذهب جي بجاءِ هندومت جي هڪ شڪل هو.“
>
> ”...پنهنجن گهرن کي ڇڏي هو سنڌو ماٿريءَ جي مٿين حصن ڏانهن وڌيا ۽ رستي ۾ پنهنجيون ننڍيون ننڍيون حڪومتون قائم ڪندا ويا. جن ۾ سڀ کان اهم گلگت ۽ بلتستان جو رياستون هيون.“ (18)

ان کان اڳ ۾ سنڌومت جي جوڳين، جين مذهب ۽ ٻڌمت وارن بہ انهن پر انهَن ڏيهن ۾ سانت ۽ ايڪانت، چلن ۽ تپسيا لاءِ اهڙا ماڳ چونڊيا هئا. اهو ساڳيو طريقو ٻڌمت وارن بہ اختيار ڪيو، ايلائيسر البينا ڪتاب ’سنڌوءَ جون سلطنتون‘ ۾ لکي ٿي تہ:

”ٻڌ ڌرم ۾ جبلن سان محبت ڪئي وڃي ٿي، هر هڪ ’لاما‘ لاءِ ضروري آهي تہ هو زندگيءَ جو ڪجهہ حصو عام ماڻهن کان پري جبلن ۾ گذاري.“ (19)

ٻڌمت سنڌو ريشم واٽ کان چين تائين پهتو ۽ اتي پکڙيو. سنڌ ۽ سنڌو نديءَ جي ماٿرين ۾ هڪ هزار سال ٻڌمت موجود رهيو.

گلگت بلتستان جي قديم قومن جو تعلق موجوده سنڌ سان هجڻ جو تحريري مواد موجود نہ آهي. جڏهن تہ موجوده مواد تي تحقيق سان هي ڳالهہ گهٽي حد تائين ظاهر ٿئي ٿي تہ گلگت جي ڪجهہ قومن ۽ قبيلن جو تعلق سنڌ سان ضرور رهيو آهي.

جڏهن جتي تاريخ ڪجهہ نہ ٻڌائيندي هجي، اتي 'علم بشر' (Anthropology)، قديم آثار ۽ لسانيات جي ارڪڻ مان گهڻو ڪجهہ تاريخ کان بہ وڌيڪ جامع نموني تحقيقي اپياس جوڙي راس ڪري سگهجي ٿي.

> "هندستان مان سڪندراعظم (326_325) جي وڃڻ کان پوءِ هندستان ۾ چندر گپتا موريا 324_298 ق.م ۾ قبل مسيح نندي ڪنڊ جي هڪ وڏي علائقي کي پنهنجي سلطنت جو حصو بڻايو. اشوڪا (272_232 ق.م) چندر گپتا جو پوٽو هو. جنهن پنهنجن موريائي فرمان سلطنت جي ڏورانهن علائقن ۾ بہ پٿر جي ٿنڀن تي چٽسالي ڪرائي اُڪرايا. گلگت ۾ اين آئي ايل (N I L) مارڪيٽ جي ايرندي گيٽ وٽ ڪنهن زماني ۾ اهڙوئي نقش نظر ايندو هو. ڪجهہ عالم هن کي اشوڪا جي لٺ چوندا آهن. انهيءَ حوالي سان چيو ويجي ٿو تہ گلگت بلتستان ڪڏهن موريا خاندان (سنڌ جي هڪ خاندان) جي اختيار هيٺ هو." (20)

چندر گپت موريا بابت ايم.ايچ پنهور لکي ٿو تہ:

> "موريا خاندان بابت هڪ وڏو امڪان آهي تہ هو جين مت جو پوئلڳ هو. هن پاران رائج ڪيل سرڪاري ٻولي پالي (عوامي پراڪرت) هئي." (21)

اهو بہ ممڪن آهي تہ هو قديم سنڌ جي مذهب 'سنڌومت' جو پوئلڳ هجي، جيڪو قديم زماني کان سنڌ کان ڪشمير، ڏکڻ پارت ويندي عراق ۾ بہ پکڙيو ۽ گهڻو پوءِ آريائي اثر هيٺ 'تمورتيءَ' ۾ شامل ٿي ويو.

ايم. ايچ. پنهور چندر گپ موريا جي فتحن بابت لکيو آهي تہ:

> "چندرگپت موريا يوناني گادي سنڀالڻ شرط ڏکڻ ايشا جي سياسي دنگ

يعني هندو ڪش جبل تي ڪنٽرول حاصل ڪري ورتو. موريا راڄ 321 ق.م. کان 184 ق.م تائين هليو.“ (22)

موريا حڪومت ۾ ’پالي‘ سرڪاري ٻولي هئي، اهائي ٻڌمت جي پوئلڳن جي مذهبي ٻولي ٿي.

پروفيسر محرم خان وگهامل پنهنجي هڪ مقالي ’پراڪرتي‘ شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ‘ ۾ لکي ٿو ته:

”چندر گپت موريا جو پوٽو اشوڪ پنهنجي پيءُ بندو سارجي مرڻ وقت افغانستان جو وائيس راءِ هو. اتان اچي هن پائرن سان چار جنگيون ڪيون، پوءِ ’نگر وڏ پڪشو‘ جي چوڙ تي توبه تائب ٿيو ۽ ٻوڌ پڪشو ٿيو.“ (23)

مشهور ڪتاب ’آئينه ديامر‘ ۾ قديم قومن جي اصليت ۽ آباديءَ تي مختلف رايا قائم ٿيا، جن ۾ هڪڙي راءِ اسان جي راءِ سان گهڻي حد تائين قربت رکي ٿي.

”تاريخن جي اونهي مطالعي کان اها ڳالهه ثابتي تائين پهچي وئي آهي ته سڄي علائقي جي شين (گلگت جي هڪ قديم قوم) جو تعلق قريش سان آهي. سنڌ جي زوال ۽ عربن جي ظلم ۽ ستم کان ڀڄي ڪري قبائلي علائقن ۾ رهائش اختيار ڪرڻ کانپوءِ ڪوهستاني علائقن جو رخ ڪيو ۽ سيني اترين علائقن (گلگت بلتستان سميت) ۾ پکڙجي ويا.“ (24)

”گلگت جي پهاڙن ۾ اڄ به هندن جي ديوتائن (شِوَ ديوتا) جا نقش چٽيل ملن ٿا. انهن تصويرن جي باري ۾ عام راءِ هي آهي ته ٻارهين صدي عيسوي جي شروعات ۾ ڪجهه وقت لاءِ هن علائقي ۾ هندن جي حڪومت قائم ٿي. انهيءَ زماني جون هي تصويرون سنگلاخ پهاڙن تي چٽيل آهن.“ (25)

پر اها ڳالهه انهي ڪري صحيح نه آهي ته ان زماني ۾ هندو آباد نه هئا. بلڪ مسلمان وسندا هئا. ان لاءِ گلگت جي گهڻن ضلعن ۾ گهڻائي سان انهن ديوتائن جي تصويرن جو هئڻ مقامي آبادي جو مسلمان ٿيڻ کان اڳ جو وجود ظاهر ڪري ٿو. جڏهن ته محقق ڪي مستند حوالا ڏيڻ کان قاصر آهن.

اهي اُڪيريل چٽ هزارين سال آڳاٽا آهن، جڏهن هندومت به اُتي موجود نه

هو. ڪتاب ’سنڌوءَ جون سلطنتون‘ ۾ الائيسر البينا جن جبلن تي ديوتائن جا تراشيل عڪس ڏسي ٿي، اهي هر صورت ۾ شِوَ جا چٽ چٽيل آهن. انهن ۾ ’ارڌ ناري‘ صورت ڪشي ڪيل آهي. هوءَ لکي ٿي ته:

”اولهه لداخ ۽ چيلاس جي جبلن ۾ اهڙن ديوتائن جا پنجاهه چتر چٽيل آهن.“ (26)

البته قياس اهو آهي ته پهرين آريا هتي آيا ته انهن جو تعلق هندومت سان هو، ۽ هي تصويرون انهيءَ دور جون نهيل آهن، جيڪڏهن ان ڳالهه کي تسليم ڪيو وڃي ته پوءِ اها ڳالهه گهٽي حد تائين واضح ٿئي ٿي ته آريا قوم جو تعلق ميداني سنڌ (قديم سنڌ) سان هو. ان زماني ۾ قديم ’سپت سنڌو‘ وارن علائقن ۾ اڪثريت سان هندو وسندا هئا.
ڪاڪو ڀيرومل لکي ٿو ته:

”اڄ، سوڏو سنڌ ۽ هند جا گهڻا عالم ان راءِ جا آهن ته، آريا لوڪ اصل ’سپت سنڌو‘ جا رهاڪو هئا ۽ ڪٿان ٻاهران ڪو نه آيا پر پوءِ وڏڄ واپار ۽ ٻين سببن ڪري ايران، وچ ايشيا ۽ يورپ ڏي ويا.“ (27)

هڪ چيني سياح ’هيون تسانگ‘ ملتان تائين واري سنڌ جي عبادت گاهن خاص ڪري شِوَ جي شوالن بابت لکيو آهي ته:

”ملتان تائين واري عظيم سنڌ ۾ 642 مذهبي عبادت گاهن مان رڳو 273 هندو مت جا مندر آهن، جڏهن ته باقي 233 پسو پتي- شِوَ جا مندر آهن ۽ 39 مختلف مذهبن جون عبادت گاهون آهن. (28)

اسلام کان اڳ سنڌ ۾ ٻڌمت جو زور هو، جيڪو ساندهه هزار ورهيه هليو.
مشهور تاريخدان جان بدلف هاٽوڪي يا قديم سنڌ جي بجاءِ ’وادي سنڌ‘ لفظ استعمال ڪندي گلگت ۽ ان جي مختلف وادين ۾ وسندڙ قديم قومن جي آغاز کي گلگت جو ضلعو استور قرار ڏنو آهي.

”استور جي آبادي سنڌو ماٿريءَ کان آيل قومن جي آمد کان پوءِ ٿي، پوءِ اهي قومون هتان کان اسڪردو ۽ گلگت ۾ آباد ٿيون. ان لاءِ مشهور تاريخدان حشمت الله، گلگت بلتستان جي ماڻهن جي اڪثريت

ڪي ’اقوام سنڌ‘ جو نالو ڏنو آهي“ (29)

محقق کي گذريل ٽن سالن کان سنڌ ۾ رهي ڪري مشاهدي دوران ڪجهه اهم ڳالهيون سامهون آيون. اهي مشاهداتي ڳالهيون ڪنهن حد تائين حقيقت تي مبني آهن. يعني ’دُارد‘ هڪ ئي قوم آهي، وسهڻ ۾ اچي ٿو ته دارد لوڪ سنڌو نديءَ جي جابلو لام جا رهواسي هئا، جيڪي پوءِ ڏکڻ پنجاب ۽ اتر سنڌ تائين پکڙيا، جنهن کي پيشي جي اعتماد کان ڇڻ ذاتين ۾ ورهايو ويو آهي. اها قوم حقيقت جي لحاظ کان سرزمين سنڌ سان تعلق رکي ٿي انهيءَ ’پانڻي‘ جي پنيان ڪجهه سبب آهن، جن جي بنياد تي اها دعويٰ ڪئي پئي وڃي ته گلگت جي قديم قومن جو منڍ ۽ محور سنڌ ئي آهي.

1: دردستان جي قديم قوم شينا جون (’شينا‘ کي ’شنا‘ به لکيو ويو آهي) آهن. شينا ڪانپوءِ ئي شين ۽ يشڪن قبيلا ٿيا آهن.

محقق جڏهن شينا جو ماضي هاٽوڪي سنڌ ۾ تلاش ڪيو ته معلوم ٿيو ته هن دور ۾ به سنڌ ۾ هڪ قبيلي جو نالو شينا (ڪجهه جاين ۾ شينو) موجود آهي. اهو ممڪن آهي ته گلگت جي قديم قبيلن جيڪي سنڌ کان هجرت ڪري انهن علائقن ۾ هليا ويا آهن. انهن جو تعلق ان قوم سان هو. ڇاڪاڻ ته شينا جي باري ۾ جيترا به رايا موجود آهن اهي حتمي ۽ يقيني نه آهن. ڇاڪاڻ ته هاٽوڪن سنڌين ۽ گلگتين جي رهڻي ڪهڻيءَ ۾ تمام گهڻي ويجهڙائي ۽ هڪجهڙائي ملي ٿي.

2: هاٽوڪي سنڌ ۽ سنڌي قبيلن (قديم گلگتي قبيلا) ۾ تهذيب ۽ تمدن جي لحاظ کان به گهڻيون هڪجهڙائيون رکن ٿا. هڪ مشاهدي ۾ آيو آهي ته هاٽوڪي سنڌ جي ٻهراڙين ۾ سياري جي مند ۾ ڪانيون گڏ ڪري آڙاهه ٻاري، سڄيون سڄيون راتيون ان جي چوڌاري ويٺلن کي سگهڙ ماڻهو سنڌي لوڪ ادب جون ڪهاڻيون، داستان (قصا) ۽ شعر و شاعري ٻڌائيندا آهن. اها روايت هوبهو گلگت جي ٻهراڙين ۾ اڄ به موجود آهي. سياري جي ڊگهين ٿڌين راتين ۾ لوڪ ادب جون محفلون ۽ ’مچ ڪچهريون‘ ڪيون وينديون آهن.

اهڙيءَ طرح سياري جي مند ۾ ديسي گيهه سان منائي، ڪارا مرچ وغيره ملائي ڪري هڪ خاص قسم جو طعام تيار ڪيو وڃي ٿو، جنهن کي شينا ۾ ’هاوڪ‘ چيو وڃي ٿو. انهيءَ جهڙو طعام هاٽوڪي سنڌ ۾ به آهي جنهن کي ’ٻُسري‘ چيو وڃي ٿو.

3: سنڌو ندي گلگت بلتستان ۽ هاٽوڪي سنڌ جي وچ ۾ سماجي تعلق، گڏيل تهذيب ۽ تمدن جو هڪ مکيه وسيلو آهي. سنڌو نديءَ کي سرزمين سنڌ سان منسوب

ڪندي سنڌو درياهہ چيو ويجي ٿو.

جڏهن تہ هڪ راءِ گلگت بلتستان جي پس منظر ۾ سامهون اچي ٿي جنهن کي تاريخدانن اجا تائين بيان ناهي ڪيو.

"سنڌو ندي پنهنجي پهرين مرحلي ۾ ڏکڻ تبت کان وهندي ايندي آهي. تبت ماٿريءَ کي ڇڏيندي ئي پنهنجي رواني کي برقرار رکندي، هي ضلعي لداخ کان لنگهي ٿي ائين هي ندي هن هنڌ کان بلتستان، گلگت جا انيڪ علائقا، ڪوهستان ۽ رياست سوات کان لنگهندي اٽڪ وٽ ان جي سڀ کان وڏي پارتو ندي "ڪابل تائين وڃي رسندي آهي." (30)

گلگت بلتستان جي پهاڙن کان گليشيئرز جو پاڻي ننڍين ننڍين درياهن جي صورت ۾ وهندو آهي.

"انهن ندين ۾، شيوڪ ندي، خپل، شگر ۽ گلگت نديون شامل آهن ۽ اهي درياهہ بہ ٻين ننڍين درياهن ۽ ندين جي ملڻ سان وهندا آهن. انهن جي وهڻ جي شروعات گليشيئرز آهن، جيڪي اونهاري جي مند ۾ وگهرجي ڪري سنڌو نديءَ ۾ ٻوڏ جو ڪارڻ ٿين ٿا. گليشيئرز جيڪي ٻين ندين جي وهڻ ۾ مددگار ٿين ٿا. انهن ۾ ديامر، بيافو، برالدو ۽ مستوج شامل آهن." (31)

سڄي سنڌو ماٿر جي ننڍين وڏين ماٿرين جي جياپي ۽ بقا جو دارو مدار مٿين جابلو ماٿرين تي آهي. جتان سنڌو ندي جهرڻن جيان ڪئلاش مان وهي نڪري ٿي ۽ پاڻ سان گڏ انيڪ الهڙ ندين کي ساڻ ڪري هڪ وشال نديءَ جو روپ ڌاري هلي ٿي. اتاهين سنڌو ماٿرين ۾ انيڪ گليشيئر- بارفا آهن، جيڪي جهجهي پاڻيءَ جي اوت سان هن کي ڀرپور ۽ ٻلوان بڻائن ٿا.

گلگت بلتستان جي ڏاهن ۽ وڏڙن جو اهو چوڻ آهي تہ جيڪڏهن سياري جي مند ۾ برفباري وقت کان اڳ ۾ ٿئي تہ هتي برف نئين پگهري پر اونهاري جي مند ۾ جڏهن گرمي پنهنجي اوج ۽ جوڀن تي هوندي آهي تہ اها برف گليشيئرز سان گڏ پگهرجڻ شروع ٿيندي آهي، جنهن سان ٻوڏ جو خدشو وڌي ويجي ٿو. جنهن سال گلگت بلتستان ۾ وقت کان اڳ برف باري ٿي آهي تہ ايندڙ سال جي اونهاري ۾ اتر سنڌ ۾ ٻوڏ جو خطرو وڌيڪ ٿي ويندو آهي.

بهرحال سنڌو ندي جنهن جو منڍ گلگت بلتستان ۾ آهي، هن درياهہ کي شينا ٻولي ۾ 'سن' چيو ويجي ٿو. شينا ۾ 'سن' جي معني وڏو درياهہ آهي. تنهنڪري عين ممڪن آهي تہ سنڌ جو نالو شينا ٻوليءَ ۾ ضم ٿي ويو هجي يا وري لفظ 'سن' سنڌي ٻوليءَ مان نڪتو هجي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ 'سن' يا 'سين' جي معنيٰ 'شينهن' بہ آهي، ڪيلاش پربت مان سنڌوندي شينهن جي صورت واري جهرڻن جي شڪل ۾ ڪيلاش پربت کان وهي نڪري ٿي:

> "سنڌ جي تاريخ ۾ مولوي نور محمد نظاماڻيءَ، راجا ڏاهر جي هڪ پاءُ جو نالو **'ڏهرسين'** ڄاڻيو آهي." (32)

شاهہ لطيف پنهنجي رسالي جي سُر 'شينهن ڪيڏاري' ۾ لفظ 'سينہ' ڪتب آندو آهي.

> نِيهہ سيچاڻي **سِينہَ**، تنهين قَصَدُ ڪبَابَ سين (33)

اهڙيءَ ريت اٽڪ وٽ سنڌو درياهہ کي 'آب سين' (اباسين) چيو ويندو آهي. جنهن جو مطلب 'شينهن درياهہ' جو پاڻي آهي اِهو نالو تبت کان وٺي لاڳيتو پيو هلندو اچي.

4: دردستان جي قومن جي ٻولي شينا آهي. جيڪا هاڻوڪي دور ۾ گلگت بلتستان جي سڀ کان وڏي ٻولي آهي.

> "دنيا جي مڙني ٻولين جا ڪل اٺ خاندان آهن. جن مان هڪ هند يورپي آهي جنهن جا اٺ خاندان ٻڌايا وڃن ٿا، جن مان هڪ هند ايراني آهي، جنهن کي هڪ شاخ پشاچہ آهي. پشاچہ کان مختلف ٻولين وجود ۾ آيون آهن انهن مان هڪ شينا بہ آهي." (34)

سنڌي ٻوليءَ جو تعلق بہ لسانيات جي لحاظ کان انهي خاندان يعني هند ايراني سان آهي تنهنڪري هن خاندان جي مڙني خاندانن جو هڪٻئي سان هڪجهڙائپ ٿيڻ هڪ يقيني ڳالهہ آهي. شينا ٻولي هڪ قديم ۽ سنڌو ماتريءَ جي اهم ٻولي آهي. جنهن جي ماءُ (امڙ) هڪ اندازي موجب 'پشاچہ' آهي.

> "سنڌي، لهندا ۽ داردي جي ٻولين جي مخصوص ماهيت انهيءَ ڳالهہ جو اشارو ڪري ٿي ٿي تہ ان جو ٻُڙ هن قديم آريائي ٻولين جي گڏيل نسل

۾ ڳولڻ ڪپي تہ جيڪي ابتدائي آريائي نئين آبادين جي وقت ۾ سڄي سنڌ ۾ ڳالهايون ويندڙيون هيون. اها ڳالھہ اڳ ۾ ئي مڃي وئي آهي تہ دارڊي ٻولين جي ماءُ پشاچي (پشاچي) هڪ قديم ٻولي هئي، اها هن طريقہ اظهار جي ڏيءَ ناهي، جڏهن تہ پيڻ جيڪا بالآخر ترقي يافتہ صورت اختيار ڪري ادبي سنسڪرت جي روپ ۾ جلوه افروز ٿي." (35)

حقيقت اِها آهي تہ، پئشاچہ ۽ ناگرڪ پاشائن جي سولي ۽ تهذيب واري معنىٰ 'ڳوناٽي ٻولي' ۽ 'شهري ٻولي' ٿيندي. سنڌو سيپتا هڪ شهري رٿابندي واري ننگر ۽ شهر جوڙيندڙ تهذيب هئي. هن جي شهرن جو ڳاٽيتو ٻن ندين: هاڪڙي ۽ سنڌوءَ کان سواءِ ٻين انيڪ ماڳن ۽ ندين تي 3000 ڪان مٿي رهيو هو. ان ڪري 'پئشاچہ' جي ٻڻ واري ڳالھہ رڳو هڪ اندازو ئي آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سنڌي ٻوليءَ ۽'ناگر پاشا' جو بنيادي تعلق ٻڌائيندي لکي ٿو تہ:

"سنڌي اُپيرنش ۽ 'ناگر' جو رشتو ايترو آهي جو ٻئي هڪ بنياد مان اُسريون آهن." (31)

هو وڌيڪ لکي ٿو تہ:

"موجوده سنڌي ٻولي سنئون سڌو سنسڪرت مان نڪتل ناهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري مقامي پراڪرت يا پراڪتن مان اُسري آهي. اُها هند آريائي' آهي، 'لهندا' سرائڪي، بهاولپوري، ملتاني، ديري والي، هندڪو، 'ڪشميري' ۽ اُترين سنڌو ماٿر جون 'داردي' ٻوليون ان جون پينرون آهن." (37)

'پراڪرت' جي معنىٰ 'پرجاڪرت' (عوامي ٻولي) سنسڪسرت معنیٰ 'سمسڪرت' خاص ماڻهن جي ٻولي آهي. ساڳيءَ ريت 'پالي' جي معنىٰ بہ عوامي ٻولي آهي. ان ۾ سنڌو ماٿر جو 'شينا' سوڌو سموروين عوامي ٻوليون ان ساڳئي ٻُڻ وارين ٻولين ۾ اچي وڃن ٿيون.

سنڌي ٻوليءَ جي شينا ٻوليءَ سان هڪجهڙائي، ٻين ٻولين جي مقابلي ۾ تمام گهڻي دلچسپ ۽ حيرت ۾ وجهندڙ ڏسجي ٿي. ان لاءِ اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ شينا ٻولي ۽ سنڌي ٻولي ۾ قديم زماني کان هڪ سماجي تعلق رهيو آهي. 'شينا

ٻولي‘ ۾ ’سنڌي ٻولي‘ ۾ نہ فقط لفظن جو وڏو تعداد گڏيل آهي، پر محقق جي اندازي مطابق چاليهہ سيڪڙو کان وڌيڪ شينا ٻوليءَ جا لفظ سنڌي آهن. بلڪ پورا جملا ۽ مرڪبات شينا ۽ سنڌي ٻوليءَ جا هڪجهڙا آهن. ان حوالي سان زندگيءَ جي ڪجهہ وڏن شعبن کان رابطي ۾ استعمال ٿيندڙ لفظ هتي بيان ڪجن ٿا.

”ڏينهن جي نالن ۾ هڪجهڙائپ“

شينا	سنڌي	اردو	وضاحت
جمع	جمعو	جمعہ	ڪو بہ فرق ڪونهي
شينگسر	ڇنڇر	ہفتہ	ڪو بہ فرق ڪونهي
ادهت	آچر	اتوار	آڌت معنيٰ سج آهي.
سندرالو	سومر	پیر	ويجهو وزن آهي
انگارو	اڱارو	منگل	ڪو بہ فرق ڪونهي
بودهو	اربع	بدھ	ممڪن آهي تہ قديم سنڌي ۾ ٻودهو چيو ويند هجي، ڇاڪاڻ تہ اربع عربي جو لفظ آهي، نہ ڪي سنڌي.
برسپت	خميس	جمعرات	ممڪن آهي تہ قديم سنڌي ۾ برسپت سڏيو ويندو ڇاڪاڻ تہ خميس عربي جو لفظ آهي.

شينا ۾ ڳڻپ

شينا	سنڌي	اردو	وضاحت
اڪ	هڪ	ایک	ڪو بہ فرق ناهي
دو	ٻہ	دو	ويجهو وزن آهي
ٿي	ٽي	تین	ڪو بہ فرق ناهي
چار	چار	چار	ڪو بہ فرق ناهي
پوئين/پوش	پنج	پانچ	ويجهو بحر آهي

ٿئِه	ڇهه	چھ	ويجهو وزن آهي
ست	ست	سات	ڪو به فرق ناهي
انسش	اٺ	آٹھ	ويجهو وزن آهي
نو	نو	نو	ڪو به فرق ناهي
دي	ڏهه	دس	ويجهو وزن
بي	ويهه	بیس	ويجهو وزن

روزمره جا جملا

شينا	سنڌي	اردو	وضاحت
ارت پيرت	هيڏانهن هوڏانهن	ادھر اودھر	اورتي پرتي آهي.
تيڪي ميڪي	ماني ڏاني	روٹی	ماني ٽڪي.
ڪٽني	مارڻ يا ڪُٽڻ	مارو	ڪٽو= مارڻ.
ڪپو	اُبتو	الٹا	ڪپوءِ سڄو
ڪٽ	ڪٽ	چارپائی	ڪو به فرق ناهي
لوني	لوڻ	نمک	ڪو به فرق ناهي
ڪوپ	ڪوپ	پیالا	ڪو به فرق ناهي
تائون	تئو	توا	ڪو به فرق ناهي
ٿُلو	ٿلهو	موٹا	ڪو به فرق ناهي
ڌ گو	ڊگهو	لمبا	ڪو به فرق ناهي
ڪٽو	ڪتل يا گهٽ	چھوٹا	ڏيگهه ۾ ننڍي کي ڪٽو چيو ويندو آهي

ڪجهه متفرقه لفظ

شينا	سنڌي	اردو	وضاحت
تون	ٿل يا ٿوٽي	ستون	

کوهي	کوهي	کنواں	قدرتي کوهہ يا کا کوهي هجي تہ ان کي شينا ۾ کوهي چيو ويندو آهي.
گون	گونھن	بڑا پیشاب	کو بہ فرق ناهي
کھہُ	کاءُ	کھاؤ	کو بہ فرق ناهي
کمي	کمي يا کرمن يا کمن	کام کرنے والا	کمي هڪ پورهيت ذات آهي. جن ۾ هنرمند پورهيت: ڏکڻ، کوري، کنيار وغيره شامل آهن. اترين علائقن ۾ کمي کي کمن چيو ويجي ٿو.

متفرق لفظ:

شينا	سنڌي	اردو	وضاحت
گائون	ڳئون	گائے	کو بہ فرق ناهي
چال	ڇيلو	بکری کا بچہ	کو بہ فرق ناهي
گھٹو	گهيٽو/گهٽو	دنبہ	کو بہ فرق ناهي
انکيو	اکيون	آنکھیں	کو بہ فرق ناهي
کن	کن	کان	کو بہ فرق ناهي
چپ	چپ	ھونٹ	کو بہ فرق ناهي
هتو	هٿ	ہاتھ	کو بہ فرق ناهي
انگوٹو	آڱوٺو	انگوٹھا	کو بہ فرق ناهي
سينو	ڇاتي/سينو	چھاتی / سینو	کو بہ فرق ناهي
توڙي	کُڙي	ایڑی	پير جو پوين اُپريل حصو.
تارو	تارو	آنک کا اڈیالا	کو بہ فرق ناهي
مالو	پيءُ	باپ	ويجهو
مان	ماءُ	والدہ	کو بہ فرق ناهي
سس	سس	ساس	کو بہ فرق ناهي

دي	ڏيءُ	بيٹی	ڪو بہ فرق ناهي
پُرچءُ	پٽ	بیٹا	ڪو بہ فرق ناهي
نونءُ	نونهن	بھو	ڪو بہ فرق ناهي
هرمان	ماسي	خالہ	ويجهو وزن
ڦپي	پڦي	پھپھو	ڪو بہ فرق ناهي
دينمي	ڏند	دانت	ڪو بہ فرق ناهي

نتيجو: مٿي ڄاڻايل لساني حوالن ۽ مشاهدن کانپوءِ اها ڳالهہ گهڻي حدتائين واضح ٿئي ٿي تہ گلگت بلتستان جي 'شينا ' قوم جوتعلق هاڻوڪي سنڌ سان بہ ٿي سگهي ٿو.

آريائي ٻولين جا ٻہ وڏا گروهہ ٿاهيا ويا آهن، هڪ اتر اولهہ ۽ ٻيو وچون سنڌ جي ٿو. پاڻيني، رگ ويد، ۽ رامائڻ کي جيڪڏهن اسان معتبر ذريعو يا حوالو (source) قرار ڏيون تہ جي ان جي قدامت جو اندازو 1500_600 قبل مسيح ٿئي ٿو. هن ٽولي ۾ اٽڪل 13 ٻوليون ڳالهائيندڙ ٽولا شامل آهن.

ٻولين جي تاريخ ٻڌائي ٿي تہ شينا جي شروعات وچ ايشيا ۾ ڪاڪيشا جي ميدانن ۽ ماٿرين ۾ ٿي شينا ڳالهائيندڙ مختلف دورن ۾ لڏپلاڻ ڪندا رهيا آهن.

گلگت بلتستان جي شينا ٻولي ڳالهائيندڙ قوم جي مماثلت سنڌ جي اتر اولهہ ۽ اتر ڏکڻ علائقن سان هئڻ جا بہ ڪجهہ دليل موجود آهن.

قديم گلگت بلتستان جي تاريخ جو لکت ۾ مواد نہ هئڻ سبب گهڻو ڪري نظريا لساني ۽ بشرياتي هڪجهڙائين ۽ انهن جي آثار تي جوڙيل مفروضن تي قائم آهن.

ان لاءِ هن مقالي ۾ مفروضن بدران، موجود مواد جو تجزيو ڪندي هاڻوڪين لساني ۽ سماجي هڪجهڙاين وسيلن جي ذريعي تحقيق ڪئي وئي آهي.

هي مقالو گلگت بلتستان جي عالمن کان وسري ويل ۽ نظرانداز ڪيل قديم قومن جي اصل نسل ۽ ٻڻ بنياد جي پروڙ ۾ معاون ۽ مددگار ثابت ٿيندو.

گلگت بلتستان جي لوڪن ۽ ٻولين جو تعلق هاڻوڪي سنڌ سان هجڻ يا نہ هجڻ بابت هڪ نئين تحقيق جو باب کلي ويندو. جنهن تي مستقبل ۾ محقق پنهنجا پنهنجا علمي ۽ تحقيقي رايا پيش ڪندا.

حوالا

1. پنهور، ايم.ايڇ. سنڌيڪار: ٻرڙو محبت، (2010ع)، ’آڳاٽي سنڌ ۽ سنڌي ٻولي‘، مرتب: رياضت ٻرڙو: ’سنڌ جو ٻوليون‘ 60_105، قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، ص 60_61.
2. البينيا، ايلائيسر، سنڌيڪار: بخاري مظفر، (2013ع)، ’سنڌو ۽ جو سلطنتون‘، ڪراچي: نيرون بڪس، صفحو: 11.
3. Bellew H.W (1979) the Reos of Afghanistan Lahore: Sang_e_Meel Publication Page No: 2
4. پنهور، ايم.ايڇ. سنڌيڪار: پنيرو، عطا محمد، (2004ع)، ’سنڌ جي تجارتي تاريخ‘، مرتب: پنيرو، عطا محمد، ’پنيور بندر وسيلي سنڌ جي بين الاقوامي تجارت، 80_110ڪنڊيارو، روشني پبليڪيشن.
5. ڊاڪٽر امر سنگهه چوهان جي ڪتاب The Gilgit Agency جو ترجمو ”تاريخ گلگت“ مترجم: ڊاڪٽر عظمي سليم/شير باز علي خان برچه، سن (نامعلوم)، لاهور، جمهوري پبليڪيشنز، (صفحو 167).
6. وزير محمد اشرف جي ڪتاب، ’The Hinter Land of Asia‘، جو ترجمو ”دور افتاده“ نالي مترجم: بشيرالله خان مصطفوي، (صفحو 25) سن 2015ع نارٿ بڪس مدينه سپر مارڪيٽ گلگت. محمد شفيع استوري جي ڪتاب ”نانگا پربت ڪي گمنام واديان“ (صفحو 31) سن (نامعلوم) هماليه پبليشرز شمالي علاقه جات گلگت
7. ڪرنل واثق احمد خان، ’بلورستان‘، مترجم منظور علي ليڪچرار شعبو جغرافيه، گورنمينٽ ڊگري ڪاليج گلگت.
8. بلوچ، نبي بخش خان، 1999ع، ’سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ‘ ڄامشورو: پاڪستان اسٽڊي سينٽر يونيورسٽي آف سنڌ، ص 4
9. پنهور، ايم.ايڇ، سنڌيڪار: ٻرڙو، محبت (ڊاڪٽر)، (2010ع)، ’آڳاٽي سنڌ ۽ سنڌي ٻولي‘، مرتب: ٻرڙو، رياضت، ’سنڌ جون ٻوليون-آمريءَ کان منصوره جي ميسارجڻ تائين‘، 60_105، قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، صفحو: 64
10. خان، محرم (2007ع)، ’سنڌ- سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعري (آڳاٽو دور)‘، مرتب: جويو، محمد ابراهيم، ’پراڪراتي شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ‘، 87_168، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ:108
11. ڊاڪٽر امر سنگهه چوهان جي ڪتاب The Gilgit Agency (صفحو 12،11)
12. ڊاڪٽر امر سنگهه چوهان جي ڪتاب The Gilgit Agency (صفحو 12)
13. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر) (1999ع)، ’سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ‘، ڄامشورو: پاڪستان اسٽڊي سينٽر، يونيورسٽي آف سنڌ، ڄامشورو، ص: 4
14. ڊاڪٽر، امر سنگهه چوهاڻ جو ڪتاب ’The Gilget Agency‘، ص: 12
15. Tod, James, (1829), 'The Annals and Antiquities of Rajhistan', (Vol: I & II), London: Published

by: Smith Elder and Co. 65 and Cornhill Catkin and Budd Book Sellers to this Majesty Pall_Mall. (Page 30)

16. محمد شفيع استوري جي ڪتاب ”نانگا پربت ڪي گمنام واديان“ (صفحو 32)

17. بلوچ، نبي بخش خان (2009ع)، ’شاهہ جو رسالو‘ (شاهہ جي سوانح ۽ فڪر سميت پنجاهہ قلمي جملي رسالن سان ڀيٽيل متن سان سڄو صحيح رسالو)، ڪراچي: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ، صفحو: 279

18. سرتاج خان جي ڪتاب، آئينہ ديامر، سرتاج خان نيوز ايجنٽ اينڊ جنرل آرڊر سپلائزر، هربن داس چلاس (صفحو 36)

19. البينيا، الائيسر، (2013ع)، ’سنڌوءَ جو سلطنتون‘، ڪراچي: نيرون ٻڪس، صفحو: 188

20. وزير محمد اشرف جي ڪتاب The Hinter Land of Asia (صفحو 135)

21. خان، ۾هرم (پروفيسر)، (2007ع)، ’سنڌ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعري‘ (آڳاٽو دور): مرتب: جويو، محمد ابراهيم، ’پراڪرتي شاعريءَ شروعات ۽ قديم سنڌ‘، 87_168، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، صفحو: 82

22. Panhwer M.H (October 2011) Sixthousnd Years of History of Irrigation in Sind, Karachi: Published by Department of Culture, Government of Sindh, Page No. 83_117.

23. خان، ۾هرم (پروفيسر)، (2007ع)، ’سنڌ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعري‘ (آڳاٽو دور): مرتب: جويو، محمد ابراهيم، ’پراڪرتي شاعريءَ شروعات ۽ قديم سنڌ‘، 87_168، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، صفحو: 99

24. سرتاج خان جي ڪتاب ”آئينہ ديامر“ (صفحو 144)

25. پاڪستان ڪا ثقافتي انسائڪلوپيڊيا، شمائلي علاقہ جات، ايڊيٽر: سيد محمد علي، اسلام آباد لوڪ ورثہ، (صفحو 9)

26. البينيا، الائيسر، (2013ع)، ’سنڌوءَ جو سلطنتون‘، ڪراچي: نيرون ٻڪس، صفحو: 294_296

27. آڏواڻي، ڀيرومل مهرچند، (2008ع)، ’قديم سنڌ‘، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، صفحو: 10

28. Boivin, Michel, (2008), 'Sindh Through History and Representations' (French Contributions to Sindhi Studies), Oxford, Page: 23

29. جان بڊلف جي ڪتاب Tribes of the Hindukash، جو ترجمو ”هندوڪش ڪي قبائل“ سن 2012ع (صفحو 209،210) مترجم: ظفر حيات پال، نارٿ پبليڪيشنز مدينہ مارڪيٽ گلگت.

30. وزير محمد اشرف جي ڪتاب ”The Hinter Land of Asia“ (صفحو 55)

31. وزير محمد اشرف جي ڪتاب ”The Hinter Land of Asia“ صفحو (نمبر 56)

32. نظاماڻي، نور محمد (مولوي)، (1988ع)، ’تاريخ سنڌ (ڀاڱو پهريون) (ڇاپو ٽيون)، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، صفحو: 91

33. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر)، (2009ع)، ’شاهہ جو رسالو‘ (شاهہ جي سوانح ۽ فڪر سميت

پنجاهن قلمي ۽ جملي ڇاپي رسالن سان ڀيٽيل متن ۽ معنيٰ وارو زيرن زبرن سان سڄو صحيح رسالو)، ڪراچي: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ، صفحو: 432

34. سيد محي الدين قادري جي ڪتاب جو صفحو 42، ڇيپجڻ جو سال 1992، عزيز پبلشرز لاهور.

35. سرتاج خان جي ڪتاب ”آئينہ ديامر“ جو صفحو 37.

36. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر)، (1999ع)، ’سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ‘ ڄامشورو: پاڪستان اسٽڊيز سينٽر، يونيورسٽي آف سنڌ، ڄامشورو، صفحو: 32

37. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر)، (1999ع)، ’سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ‘ ڄامشورو: پاڪستان اسٽڊيز سينٽر، يونيورسٽي آف سنڌ، ڄامشورو، صفحو: 33

38. http://www.saskenshina.com/scl/node/33114 (19_10_2018)